

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ดุชนิพนธ์ฉบับนี้ได้ศึกษาเรื่องวัฒนธรรมข้าว: กระบวนการผลิตและการบริโภคตามวิถีพุทธ ซึ่งผู้วิจัยมีผลสรุปการศึกษาได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมข้าว : กระบวนการผลิตและการบริโภคตามวิถีพุทธ ตามวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้คือ (๑) เพื่อศึกษาวัฒนธรรมข้าวในทางพระพุทธศาสนาและสังคมไทย (๒) เพื่อวิเคราะห์วัฒนธรรมข้าวกับวิถีชีวิตของชาวพุทธในสังคมไทย (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์วัฒนธรรมข้าวกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

๕.๑.๑ ข้าวที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ผลการศึกษาสรุปได้ว่า ข้าวที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาหมายถึงพืชที่เป็นมูลเหตุแห่งโภชนะ มี ๒ ชนิด ได้แก่ บุพพณชาติ และอปรัณชาติ บุพพณชาติ คือ พืชที่กำเนิดเป็นข้าวทุกชนิด ได้แก่ ข้าวสาลี ข้าวเจ้า ข้าวเหนียว ข้าวละมาน ข้าวฟ่าง ลูกเดือยและหญ้ากับแก้ว ส่วนอปรัณชาติ คือ พืชผักที่บริโภคที่หลัง ได้แก่ ถั่วเขียว ถั่วราชมาส งาม พืชกรรมข้าวมีมาก่อนพุทธศาสนาจะอุบัติขึ้น ซึ่งประเด็นนี้ผู้วิจัยของนำเสนอโดยแยกแบ่งออกเป็น ๓ ประเด็น คือ ประชากรชาวอินเดียโบราณชนชาติอริยกะ แห่งศากยวงศ์มีพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่ง พระนามว่าพระเจ้าสุทโธทนะ ชาวเมืองส่วนมากดำรงชีวิตด้วยการปลูกข้าวเป็นอาชีพหลักและยังมีการเกษตรอื่นๆ ส่วนใหญ่เป็นการผลิตไว้เพื่อบริโภค ฉะนั้น พระมหากษัตริย์จึงนิยมทำพิธีอุปสมบท หรือพิธีแรกนาขวัญ ซึ่งถ้ามองจากพุทธประวัติเป็นประเด็นแรก ส่วนประเด็นที่สอง ถ้าหากเราพิจารณาจากพระนามของกษัตริย์ศากยะพบว่ามีความที่แปลว่า ข้าว ปรากฏอยู่คือคำว่า “โธทนะ” ต่อท้ายพระนามของกษัตริย์ศากยะทุกพระองค์ เช่น สุทโธทนะ สุกโกทนะ โธโตทนะ อมิตุทนะและขยิตุทนะ ส่วนประเด็นที่สามถ้ามองในแง่อักษรศาสตร์ คำว่า “กษัตริย์” มาจากคำว่า “เกษตร” แปลว่าที่ดินที่นา ฉะนั้น กษัตริย์จึงหมายความว่าผู้ครองเขต ถือว่าเป็นที่นาตนเอง ข้าวมีความสำคัญต่อการบรรลุนิพพานของพระพุทธเจ้าตลอดเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยา โดยพระองค์ทรงกตพระทนต์ด้วยพระทนต์ ทรงกลั่นลมหายใจและทรงอดอาหาร พระองค์พบว่าทรงกระทำอย่างนี้ทำให้พระองค์มีพระวรกายชুবวม พระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่าสิ่งที่ไม่ใช่หนทางแห่งการตรัสรู้จึงกลับมาเสวยพระกายาหารหยาบ คือ ข้าวและขนมกุ่มมาสทำให้พระองค์มีพลังกำลังที่จะบำเพ็ญเพียรต่อไป หลังจากนั้นนางสุชาดาได้นำข้าวมธุปายาสมาถวายทรงเสวยข้าวมธุปายาสแล้วพระองค์ก็ทรงบำเพ็ญเพียรจนบรรลุโพธิญาณในที่สุด พระองค์ทรงเสวยวิมุตติสุขจนถึงสัปดาห์ที่ ๗ มีพ่อค้าสองพี่น้องได้นำข้าวตุงรวงข้าวตุงก่อนมาถวาย

ซึ่งเป็นพระกายาการมื่อแรกหลังการตรัสรู้ เมื่อพิจารณาประเด็นนี้จะเห็นได้ว่า หลังจากที่พระองค์กลับมาเสวยพระกายาหารหยาบทำให้พระองค์บำเพ็ญเพียรจนบรรลุธรรมและถือว่าข้าวมธุปายาสเป็นอาหารมื่อสุดท้ายของการตรัสรู้ส่วนข้าวตุงข้าวตูก้อนถือว่าเป็นอาหารมื่อแรกของพระพุทธองค์ก็ว่าได้

๕.๑.๒ ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับข้าวในสังคมไทย

ผลการศึกษาสรุปได้ว่า ความรู้พื้นฐานเรื่องข้าวนี้มีแหล่งกำเนิดอยู่ ๒ แห่ง คือ กำเนิดในทวีปเอเชียและแอฟริกา ส่วนข้าวที่มีอยู่ทั่วโลกแบ่งออกเป็น ๓ พวก คือ ชนิดที่ปลูกกันทั่วไป ปลูกเฉพาะในแอฟริกา และข้าวป่าที่เกิดขึ้นทั่วไป ส่วนตำนานข้าวของอีสานเชื่อว่าข้าวเกิดมาจากสวรรค์เป็นเทพธิดา ชาวน่านับถือนางเทพธิดาว่าเป็นนางโพสพ และข้าวเกิดมาจากภูเขาที่อุทยานพญานาคในชมพูทวีป เมล็ดข้าวโตเท่าผลมะพร้าวหญิงหม้ายไปพบเมล็ดข้าวที่อุทยานจึงได้ใช้ไม้คานทุบเมล็ดข้าวให้แตกกระจาย ปลิวไปตกบนภูเขาเป็นข้าวไร่ ปลิวไปตกในน้ำเกิดเป็นข้าวนาดำ ถึงแม้ตำนานข้าวจะมีประวัติความเป็นมาหลายตำนานก็ตาม แต่เนื้อหาโดยสรุปนั้น เป็นการอธิบายถึงที่มาของแม่โพสพซึ่งเป็นเทพธิดาผู้ทอสร้างกายเลี้ยงคนทั่วโลกให้อยู่รอด ผู้คนทั้งหลายจึงให้ความเคารพเทิดทูนพระคุณของข้าว จึงก่อให้เกิดพิธีบูชาแม่โพสพ เกิดแนวทางและวิธีคิดที่เป็นประโยชน์ต่อการรักษาข้าว บริโภคข้าว ให้เกิดประโยชน์สูงสุด

๕.๑.๓ พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวของชาวพุทธ

ผลการศึกษาสรุปได้ว่า พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวของชาวพุทธ มีลักษณะผสมผสานระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อทางศาสนา ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนาเป็นอาชีพหลักเพราะได้รับวัฒนธรรมที่สืบทอดต่อมาจากบรรพบุรุษ รูปแบบการทำนาของชาวบ้านส่วนใหญ่ทำนาปีเป็นส่วนใหญ่ ชาวนามีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับการทำนา และยังได้รับการปลูกฝังสิ่งต่างๆ เกี่ยวกับการทำนามาจากบรรพบุรุษ ไม่ว่าจะเป็นการปฏิบัติพิธีกรรมต่างๆ ชาวนาเชื่อว่าเมื่อทำพิธีกรรมนี้แล้วจะประสบผลสำเร็จในการทำนาแต่ละปี ส่วนการประกอบพิธีกรรมก็ยังทำกันอยู่ในปัจจุบันถึงแม้ว่าจะมีเทคโนโลยีที่ทันสมัยเข้ามามีส่วนในการประกอบอาชีพทำนาก็ตาม ความเชื่อที่ชาวบ้านนับถือเป็นความเชื่อแบบผสมผสานระหว่างพระพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิม การศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยสามารถแยกออกได้เป็น ๒ ประเด็น คือ พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาเป็นประเด็นที่หนึ่ง ส่วนประเด็นที่สองคือพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวในรูปแบบการทำนาของชาวพุทธ จากการศึกษาพบว่าพิธีกรรมข้าวที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาที่ยังยึดถือปฏิบัติกันมาตามประเพณีประจำแต่ละเดือนเรียกว่าฮีตสิบสอง ซึ่งถือว่าเป็นประเพณีของการทำบุญของชาวอีสานเลยก็ว่าได้ การศึกษาครั้งนี้ประเพณีที่มีข้าวมาเกี่ยวข้อง ได้แก่ ประเพณีบุญประพาสข้าวเปลือก ประเพณีข้าวจี ประเพณีบุญข้าวประดับดิน และประเพณีบุญข้าวสาก ซึ่งประเพณีเหล่านี้ชาวบ้านยังปฏิบัติกันอยู่ในปัจจุบัน ถึงแม้ว่าแต่ละหมู่บ้านจะมีพิธีกรรมการปฏิบัติแตกต่างกันออกไปแต่มีวัตถุประสงค์อย่างเดียวกัน คือ เพื่อเป็นสิริ

มงคลแก่ตนเองครอบครัวและเพื่อเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว ส่วนพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวในรูปแบบการทำนาของชาวพุทธพบว่า ชาวบ้านยังให้ความสำคัญต่อการปฏิบัติพิธีกรรมตามความเชื่อของแต่ละหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเชื่อในรูปแบบของการทำนา ชาวนาเชื่อว่าหากปฏิบัติพิธีกรรมนั้นแล้วจะส่งผลให้การทำนาได้รับผลดี ฝนตกต้องตามฤดูกาลข้าวกล้าในท้องนาอุดมสมบูรณ์ พิธีกรรมของการทำนาส่วนมากได้รับสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ พิธีกรรมที่ยังปฏิบัติกันในปัจจุบัน ได้แก่ พิธีขอฝน พิธีแรกไถนา พิธีแรกดำนา พิธีแรกเกี่ยวข้าวและพิธีแบ่งข้าวเจ้าที่ ฉะนั้นจะเห็นได้ว่าชาวบ้านยังให้ความสำคัญกับพิธีกรรมเหล่านี้เป็นอย่างมาก ซึ่งถือเป็นการบอกกล่าวเจ้าที่ การบูชาแม่โพสพ เพื่อต้องการให้ข้าวได้ผลผลิตที่ดี โดยเฉพาะพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล เป็นรัฐพิธีที่กษัตริย์เป็นผู้ประกอบพิธี จนถึงปัจจุบันนี้หน่วยงานภาครัฐที่มีส่วนในการดูแลด้านการเกษตร เช่น กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ และหน่วยงานรัฐบาลอื่นๆ ก็ยังอนุรักษ์พิธีนี้มาจนทุกวันนี้ ถือเป็นพระราชพิธีประจำปีที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติเพื่อให้เกิดสิริมงคล เกิดขวัญกำลังใจแก่ชาวนาในการทำนาทุกปีนั่นเอง

๕.๑.๔ หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวนา

หลักธรรมในการผลิตเพื่อความเจริญในอาชีพเกษตรกรที่เป็นชาวนาเรียกว่า ญาณธัมมิกัตถประโยชน์ ๔ ประการ มี อุฏฺฐานสัมปทา คือ ชาวนาถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียรในการประกอบกิจ คือ การทำนาในหน้าที่ของตน เป็นต้น หลักธรรมทั้ง ๔ นี้ เป็นหลักธรรมที่ชาวนาซึ่งมุ่งหวังความมั่งคั่งทางอาชีพและความมั่นคงทางเศรษฐกิจพึงปฏิบัติ หลักธรรมเพื่อความเจริญของวิถีชีวิตเกษตรกรที่เป็นชาวนา คือ สัมมาอาชีวะ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ หลักธรรมที่ทำให้ประสบความสำเร็จในอาชีพเกษตรกรที่เป็นชาวนา คือ อิทธิบาท ๔ หมายถึงธรรมแห่งความสำเร็จที่ใช้ในการทำงาน มีการทำงาน เป็นต้น ๔ ประการ มีฉันทะ หมายถึง ชาวนาควรรักงาน คือ พอใจกับอาชีพทำนาที่ตนทำอยู่ เป็นต้น จะเห็นได้ว่า ชาวนาควรใช้หลักธรรมที่ทำให้ประสบความสำเร็จในอาชีพของตน คือ อิทธิบาท ๔ ใช้ในการทำงานของตน เป็นเรื่องง่ายๆ ใกล้ตัว หากชาวนาทำอิทธิบาท ๔ มาปรับใช้ในการทำงาน รักงานที่ทำ ขยันทำงาน รับผิดชอบงาน และรู้จักไตร่ตรองให้ถี่ถ้วน หนทางแห่งความสำเร็จคงอยู่ไม่ไกล หลักธรรมที่ส่งเสริมความรักของเกษตรกรที่เป็นชาวนา คือ ขรवासธรรม ๔ คือ สัจจะ หมายถึง ชาวนามีความจริงใจ ความซื่อสัตย์ ต่อคนที่เรารัก เป็นต้น ชาวนาควรประพฤติขรवासธรรม ๔ ประการนี้ จะทำให้ประสบความสำเร็จในชีวิตและครอบครัว คือ เมื่อเรามีสัจจะย่อมมีเกียรติยศชื่อเสียง มีผู้คนเชื่อมั่น เมื่อเรามีทมะย่อมได้รับปัญญา ควบคุมอารมณ์ได้ เมื่อเรามีขันติย่อมเกิดทรัพย์และความสำเร็จที่ตั้งใจไว้ และเมื่อเรามีจาคะย่อมเกิดมิตรที่ดี เกิดคนรักใคร่ ทำให้มีสมัครพรรคพวกที่ดีในสังคม

หลักการสำหรับการพึ่งตนเองในด้านการบริโภคของเกษตรกรที่เป็นชาวนา โดยแบ่งออกเป็นชาวนาที่มีความสันโดษ (สันตญญู) มี ๓ ประการที่ชาวนาควรมีความยินดีปัจจัยตามที่ได้ (ยถาลาภสันโดษ) เป็นต้น

ฉะนั้น เคล็ดลับความสุขของชาวนาเหล่านั้น คือ ความสันโดษ ในสิ่งที่ตนเองมีอยู่ ไม่พุ่มพวยไปตามกระแสสังคม ซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วยินดีพอใจในสิ่งที่มี ที่เป็น ที่หามาได้ ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ชาวนากับความพอเพียง (มัตตัญญูตา) หรือที่เรียกว่า เศรษฐกิจพอเพียง หมายถึงปรัชญาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงชี้แนะแนวทางการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติแก่ประชาชนโดยยึดหลักทางสายกลาง คือ มัชฌิมาปฏิปทา ท่ามกลางมรสุมที่ต้องเผชิญอยู่ในปัจจุบัน ผู้วิจัยขอสรุปความหมายเศรษฐกิจพอเพียง ดังนี้

(๑) ชาวนาควรมีเหตุผล คือ ตัดสินใจกระทำสิ่งต่างๆ เพื่อให้เกิดความพอเพียงต้องใช้เหตุผล และพิจารณาด้วยความรอบคอบ

(๒) ชาวนามีความพอเพียง คือ รู้จักพอประมาณ พออยู่ พอกิน พอใช้ ประหยัด และไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

(๓) ชาวนาควรมีความรู้ คือ นำความรู้มาใช้ในการวางแผนและดำเนินชีวิต

(๔) ชาวนาควรมีคุณธรรม คือ ความซื่อสัตย์สุจริต สามัคคี และช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ชาวนากล้านำหลักธรรม คือ ความพอเพียงหรือปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปใช้ในวิถีชีวิตประจำวันแล้วจะส่งผลดีต่อครอบครัวเป็นอย่างยิ่ง ชาวนามีความสำคัญและทำประโยชน์นานับประการต่อประเทศชาติ โดยสร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับประเทศ สร้างรายได้ให้กับแผ่นดิน จึงได้มีผู้กล่าวเป็นคำพังเพยว่า ชาวนา คือ กระดูกสันหลังของชาติ ถ้าชาวนาไม่มีความมั่นคงในการประกอบอาชีพ ประเทศชาติจะขาดความมั่นคงทางด้านอาหาร ความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจและการเมืองจะตามมา และอาจมีผลกระทบต่อความมั่นคงของรัฐบาลในที่สุด รัฐบาลจึงตระหนักถึงความสำคัญของชาวนาเป็นอย่างมาก เพราะถือว่าทุกข์ของชาวนา คือ ทุกข์ของแผ่นดิน ดังนั้น จึงได้ดำเนินการหลายๆ อย่าง ทั้งทางตรงและทางอ้อม เพื่อให้ชาวนามีรายได้มั่นคง มีคุณภาพชีวิตที่ดี และมีที่นาเป็นของตนเอง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากชาวนามีจำนวนมาก ทำให้การพัฒนาชาวนายังไม่สามารถบรรลุวัตถุประสงค์ได้ทั้งหมด เพราะงบประมาณของรัฐบาลมีจำกัด กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ในฐานะที่รับผิดชอบดูแลชาวนาโดยตรง ควรเร่งรัดผลักดันการพัฒนาชาวนาต่อไป เพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีกว่าของเกษตรกรที่เป็นชาวนาในประเทศไทย นอกจากนี้ยังมีหลักการของชาวนาในการบริโภคข้าวอีก คือ โภชนมัตตัญญูตา เป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร คือ กินเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายเท่าที่จำเป็น ไม่ใช่เพื่อความสนุกสนานมัวเมา ซึ่งหลักธรรมข้อนี้จะทำให้ชาวนารู้จักการประมาณตน ไม่พุ่มพวยเห็นคุณค่าของข้าวที่ใช้ในการบริโภค จะเกิดความรักความหวงแหน ไม่สุรุ่ยสุร่าย กินข้าวทิ้งขว้าง จะ

พยายามกินอยู่อย่างประหยัด เพราะเห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยกว่าจะได้ข้ามาแต่ละเม็ด หยาดเหงื่อ แรงงานของตนเองทั้งสิ้น

๕.๑.๕ การจัดการวัฒนธรรมข้าวของชุมชนท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคม

ท่ามกลางความวุ่นวายเร่งรีบและสับสนของผู้คนบนโลกนี้ ต่างคนต่างมุ่งทำมาหากิน ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ต่อการมีชีวิตอยู่ ดังนั้น การเลือกซื้ออาหารอย่างปลอดภัยไร้สารพิษสารเคมีตกค้าง ก็จะมีในรูปแบบของการทำเกษตรอินทรีย์ มีองค์กรภาครัฐอย่างเช่นมูลนิธิข้าวไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ จะช่วยเหลือชาวนาช่วยอนุรักษ์อาชีพชาวนาให้คงอยู่คู่กับประเทศไทยตลอดไป มีกรมการข้าวช่วยดูแลเรื่องการเพาะปลูก เรื่องเมล็ดพันธุ์ข้าวที่มีคุณภาพให้กับชาวนา นอกจากนี้ในทางชุมชนก็มีการจัดตั้งหน่วยงานขึ้น เพื่อใช้ตามความช่วยเหลือในด้านต่างๆ เช่น มีธนาคารข้าวช่วยเหลือในการให้กู้ยืมเมล็ดข้าวพันธุ์ดีที่มีคุณภาพ จัดหาอุปกรณ์หาปุ๋ยให้กับชาวนา มีโรงเรียนชาวนาช่วยเหลืออบรมการทำนาให้กับชาวนาได้ทำอย่างถูกวิธีถูกหลักอนามัย ปลอดภัยไร้สารพิษ เมื่อชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวแล้วก็สามารถส่งโรงสีชุมชนเพื่อทำการสีข้าวเป็นข้าวสารเก็บไว้บริโภค และสุดท้ายยังมีการสอนทำข้าวเกษตรอินทรีย์ หลีกหนีการใช้สารพิษต่างๆ ทำให้ชาวนามีสุขภาพดีขึ้น และนอกจากนี้ยังมีโครงการเพื่อสืบทอดทายาทของเกษตรกรให้รับอาชีพต่อกันไปตราบนาน โดยจัดตั้งเป็นโครงการมีการอบรมให้ความรู้ต่างๆ ในการทำนา ซึ่งจะช่วยให้อาชีพนี้คงอยู่คู่ประเทศไทยตราบนานเท่านาน

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

ก. ข้อเสนอแนะทั่วไป

ดัชนีนิพนธ์เล่มนี้มีผลสรุปการศึกษาให้รู้เรื่องข้าวที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและความรู้เกี่ยวกับข้าวรวมถึงพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้

๑) พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว เป็นพิธีกรรมที่สะท้อนให้เห็นถึงประเพณีวัฒนธรรมอันดีงาม การประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวแต่ละครั้ง สร้างความสามัคคี ความรัก ความเข้าใจในครอบครัวหรือแม้แต่ชุมชนก็ตามย่อมเกิดความสามัคคี ฉะนั้น จึงถือได้ว่าพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้าวเกิดขึ้นจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเอง เราควรตระหนักให้เห็นถึงความสำคัญควรส่งเสริมสืบสานต่อให้สิ่งเหล่านี้คงอยู่สืบไป

๒) ในการอนุรักษ์ฟื้นฟูพิธีกรรมเกี่ยวกับพิธีกรรมข้าว ควรมีบุคคลผู้มีความรู้ด้านการประกอบพิธีกรรมคอยอบรมส่งเสริมให้บุคคลรุ่นหลังรู้ถึงคุณค่าความสำคัญของการประกอบพิธีกรรมเพื่อให้เป็นการส่งเสริมและอนุรักษ์วัฒนธรรมในท้องถิ่นสืบไป

๓) องค์กรภาครัฐที่ทำหน้าที่อนุรักษ์อาชีพชาวนา ควรที่จะมีการอนุรักษ์พิธีกรรมต่างๆ ในการทำนาเอาไว้ด้วย เพื่อให้อยู่คู่กับอาชีพชาวนา และเป็นเครื่องแสดงถึงภูมิปัญญาของบรรพบุรุษให้สืบทอดมาถึงรุ่นลูกหลานให้คงอยู่ตลอดไป

ข. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยคราวต่อไป

การศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาวัฒนธรรมข้าวในทางพระพุทธศาสนา วัฒนธรรมข้าวกับวิถีชีวิตของชาวพุทธ และวัฒนธรรมข้าวกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ในส่วนที่ยังไม่ได้ศึกษาวิจัยและควรศึกษาในครั้งต่อไป คือ

๑. ควรศึกษาพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวของชาวพุทธในแต่ละภาคอย่างละเอียด
๒. ควรศึกษาเปรียบเทียบพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวในแต่ละภาคอย่างละเอียด